

Кульчинський О.Б. ТЮРКІЗМИ ОСМАНСЬКОЇ ХРОНІКИ «ІСТОРІЯ НАЇМИ» ЯК СТИЛІСТИЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ КОД

УДК 811.512.16

Анотація. Стаття присвячена одній зі стилістичних особливостей османського літопису поч. 18 ст. «Історія Наїми». Проведений на основі корпусної методології лексикостатистичний аналіз хроніки засвідчив, що в порівнянні з іншими османськими творами в ній домінують тюркські дієслова та масдари. Втім, домінація не є такою відчутною, аби стверджувати, що автор радикально опонував літературним канонам. Вжиток тюркізмів пояснюється намаганнями автора вплинути на адресата тексту.

Ключові слова: літопис, текст, стиль, тюркізми, османська проза.

Аннотация. Статья посвящена одной из стилистических особенностей османской летописи нач. 18 в. «История Наимы». Проведенный на основании корпусной методологии лексико-статистический анализ хроніки засвидетельствовал, что по сравнению с другими османскими произведениями в ней доминируют тюркские глаголы и масдары. Между тем, их доминирование не настолько очевидно, чтобы утверждать, что автор радикально оппонировал литературным канонам. Употребление тюркизмов объясняется попытками автора повлиять на адресата текста.

Ключевые слова: летопись, текст, стиль, тюркизмы, османская проза.

Summary. The article is devoted to one of stylistical peculiarities of an 18 c. Ottoman chronicle "History of Naima". This Ottoman prose work for a long time has been the subject of special interest for literary critics, historians and linguists due to its stylistic features. The comparison of the chronicle frequency lexical parameters with other Ottoman prose texts by corpus approach demonstrated that it had been created according to the canons of Ottoman Prose Literature and rules of its language norm. Yet at the same time, «History of Naima» differs from other texts in some obscure, inexpressive form, which let the annalist work stay quite famous in Ottoman Literature for two centuries and not be forgotten as was the chronicle "Seyahatname" of the famous traveler Evliya Chelebi. Verbs and masdars of Turkic origin prevail in Naima's History in comparison with other Ottoman Prose. Meanwhile this prevailing is not so noticeable as to claim that the author radically opposed literary canons. More frequent using of Turkic words in the chronicle can be explained by author's attempts to influence the recipient of the text with the aim to convince him of some political ideas.

Key words: chronicle, text, style, Turkic words, Ottoman prose.

Створена на початку 18 ст. османська хроніка «Квітник Гюссейна у викладі подій Сходу та Заходу» (Ravdatü'l-Hüseyn fi hulasat-i ahbârî'l-hâfiqayn) належить до одного з нестандартних зразків давнього турецького письменства. Укладач літопису – імовірно, перший ваканювіс (державний хроніст) та особистий секретар двох садриазамів (великих візирів) Османської імперії Мустафа Наїма (1655-1716). Отож скорочена назва твору – «Історія Наїми» [8].

Чимало дослідників хроніки, як-от: Ібрагім Мюттеферіка, Ахмед Кабакли, Томас Льюїс, Зухурі Данишман та інші, наголошували на тому, що її текст помітно вирізняється з-поміж решти османської прози. Зокрема, перший видавець «Історії Наїми» Ібрагім Мюттеферіка стверджував, що стилістично цей літопис не такий «солодкий», панегіричний та пафосний як багато інших близькосхідних творів [9]. Завдяки цим рисам «Історія Наїми» тривалий час користувалася особливою популярністю серед різних верств османського суспільства та перевидавалася кілька разів упродовж 18-19 ст.ст. [5].

Водночас американський сходознавець Томас Льюїс у своїй праці «Дослідження Наїми» так характеризує передмову до літопису, яку хроніст укладав особисто: «Він (Мустафа Наїма) не упускав нагоди сподобатися своєму читачеві. Його стиль – лише відносно «високий стиль» за винятком фрагменту про Набі, утім значно вищий, ніж звичайний стиль Наїми у самій його історії – був популярний серед освічених османів того часу, та вочевидь засвідчує певний відступ від Наїминої ролі з метою переконати читача» [10, с. 82].

Отже, як зрозуміло з висновків Ібрагіма Мюттеферіки й Томаса Льюїса, стилістичний інструментарій, що його використовував Мустафа Наїма, слугував йому засобом привернення уваги до своїх рядків, а також – впливу на читача. Загалом така теза цілком узгоджується з відомою концепцією явища стилю як емфазі, що накладається на повідомлення в мовній структурі. Свого часу її розвинув та вдосконалив Майкл Ріффатер у своїй роботі «Критерії стилістичного аналізу». Згідно з теорією Майкла Ріффатера, завдання автора (письменника) полягає в тому, щоб привернути увагу отримувача повідомлення (читача), який має декодувати його, згідно з намірами автора. Тому стилістичні ознаки тексту в цій концепції розглядаються як код певного повідомлення [2].

Власне, однією з таких ознак літопису «Історія Наїми» є тюркізми. Щоправда, як зауважує турецький мовознавець Мендерес Джошкун в одній зі своїх останніх публікацій «Щодо праць зі стилістики», повноцінного мовознавчого дослідження хроніки досі не проводилося. Стиль «Квітника Гюссейна у викладі подій Сходу та Заходу» здебільшого описувався в загальних рисах [4].

Утім, перекладач літопису сучасною турецькою мовою Зухурі Данишман у передмові до свого видання наголошує на тому, що лексика деяких фрагментів твору Мустафи Наїми заледве не цілковито відповідає нормам сучасної турецької мови [5]. Таке твердження важливе з огляду на те, що османотурецька мова, як відомо, майже повністю складалася з арабських та перських запозичень, незрозумілих широким верствам

імперії. Ті розмовляли «каба» й «орта тюркче» (грубою та «серединною» турецькою), вжиток яких був неприпустимий в османській літературі, утім, саме вони слугували підвалинами сучасної турецької мови. А питома тюркська лексика була їхніми основними ознаками [3].

Отож надмір тюркізмів у творі Мустафи Наїми означав би на той час заперечення мовної норми та літературних канонів османської прози. Між тим, тексти, що заперечували канон, хоронилися в імперських архівах на довгі роки й підлягали забуттю. Найяскравішим зразком такого забуття, наприклад, став твір «Сеяхатнаме» відомого мандрівника 17 ст. Евлія Челебі, що пролежав в османських книгозбірнях до кінця 19 ст., позаяк суперечив прозовим правилам [1]. Відтак логічно постає запитання: чому геть протилежна доля – успішною та відомого тексту – назвала «Історію Наїми», якщо вона не узгоджувалася з мовними нормами тодішньої епохи.

На інтуїтивному рівні тезу Зухурі Данишмана про наближеність «Історії Наїми» до просторіччя можна виявити й під час індивідуального прочитання літопису. Однак, щоб достеменно з'ясувати, наскільки саме тюркізми як найпомітніші елементи тодішніх говірок та арго вирізняють літопис із-поміж решти османської прози, ми застосували лексикостатистичний аналіз тексту на основі корпусного підходу.

З одного боку, було об'єднано в електронну колекцію документів (корпус) 21 транслітерованій латиницею текст різних османських літописів 16-19 ст.ст., з другого – сегменти хроніки «Історія Наїми». Перша колекція налічує 990 тис. слівформ, друга – 98 тис. Відтак після лемматизації корпусу, тобто приведення слівформ у відповідність з лексикографічною нормою, укладено частотні словники османської прози та окремо – досліджуваного тексту. На їхній основі проведено порівняння між частотою вжитку тюркізмів у «Квітнику Гюссейна у викладі подій Сходу та Заходу» й іншими літописами в цілому як гіпертекстом. Зіставлення виконано на основі поширеного у квантитативній лінгвістиці методу обчислення розподілу χ^2 (хі-квадрат) для визначення, чи є значущим зв'язок між частотами двох ознак:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^n \frac{(m - m')^2}{m'}$$

де m та m' – відповідно емпіричні частоти та теоретично очікувані.

Як відомо, показник коефіцієнту Р χ^2 на рівні $<0,001$ при порівнянні частот двох лексем у таких зіставленнях означає дуже високу значущість відмінностей у частотах, на рівні $<0,01$ – високу, $<0,05$ – менш високу, втім і в цьому разі цілком переконливу та достовірну для лінгвістичних порівнянь.

Початкові результати дослідження продемонстрували, що в частотних словниках колекції літописів та твору Наїми можна виділити ключову тюркську лексику, яка перебуватиме приблизно всередині частотного ряду. Однак у її вжитку між «Історією Наїми» та гіпертекстом майже не існує різниці. Наприклад, слово *iüi* «добрий» вживається з частотою на мільйон слів (чмс) 38,4 у корпусі та 30,6 – у літописі Наїми; *çekdirî* «корабель» – з чмс 59,6 та 20,4; *yalan* «брехня» – 45,5 та 51,1; *kuğma* «будування» – 119,2 і 194; *dayanma* «дія за значенням опиратися» – 67,7 і 40,9; *eylenme* (масдар, пасив. ст. дії за значенням «чинити») – 42,4 та 40,9; *türk* «тюрк, турок» – 141,5 та 183,8. Деякі ж поширені сучасні турецькі лексеми й поговіт вивилися відсутніми, або вкрай рідко вживаними у «Квітнику Гюссейна». Як от: *çocuk* «дитина» (23,2 та 0), *boşluk* «порожнеча» (41,4 та 0), *yemeklik* «наїдки» (54,6 та 0), *yazoku* «письмо» (222,3 та 0), *düzme* «впорядкування» (80,8 та 20,4; $<0,05$); *giydırme* «одягати» (58,6 та 132,8; $<0,01$).

Отож початкові статистичні дані попередньо засвідчували хибність тверджень Зухурі Данишмана, відтак ставили під сумнів висновки інших науковців та літераторів щодо стилістичних особливостей літопису. Тому надалі дослідження було перенесено в площину найчастотнішої лексики, яку, втім, не можна вважати ключовою для будь-яких текстів, згідно з усталеним постулатом П. Гіро: ключові слова – це ті, які характеризуються авторським вжитком, відмінним від загального, отже, типові для одного тексту та не притаманні решті [7, с.155]. Тут результати аналізу найчастотнішої лексики «Історії Наїми» в порівнянні з іншими літописами можна вважати цілковито протилежними.

Передусім варто зауважити, що до найчастотніших слів серед тюркської лексики і в хроніці Мустафи Наїми, і в решті літописів належать винятково дієслова та масдари. Статистичні дані всього трьох із них розподілилися з перевагою у сторону корпусу: *olunma* пас. дієслова «бути» (8778,58 та 6576,06; $<0,001$); *eyleme* «чинити» (7388,23 та 5217,96; $<0,001$); *kılınma* «здійснювати» (748,7 та 275,7; $<0,001$).

Натомість ціла низка питома тюркських дієслів з доволі високим показником чмс, як виявилось, вживається у досліджуваному тексті значно частіше, ніж у решті хронік. До таких належать: *alma* «брати» (1285,3 та 2123,94; $<0,001$); *bilme* «знати» (543,61 та 939,44; $<0,001$); *bulma* «знаходити» (1012,5 та 1347,9; $<0,01$); *bulunma* (736,6 та 919,0; $<0,05$); *çekme* «тягти» (289,99 та 612,7; $<0,001$); *çıkma* «виходити» (728,5 та 1868,7; $<0,001$); *etme* (16300 та 25569; $<0,001$); *geçme* «проходити» (576,95 та 1276,4; $<0,001$); *gitme* «іти» (1139,8 та 2348,6; $<0,001$); *gönderme* «посилати» (733,6 та 1929,9; $<0,001$); *gösterme* «показувати» (321,3 та 714,8; $<0,001$); *kalma* «залишати» (737,61 та 1255,99; $<0,001$); *varma* «досягати» (1264 та 2889,8; $<0,001$); *verilme* пас. ст. від *verme* «давати» (735,6 та 1531,7; $<0,001$); *verme* «давати» (1765,2 та 3379,9; $<0,001$).

Як видно з проаналізованих даних, тюркізми мають місце в хроніці «Історія Наїми» передусім на рівні дієслів і масдарів, що в сполученні з іменниками арабського й перського походження утворюють стійкі синтаксичні конструкції. Водночас доволі важко стверджувати, що ці слова відчутні в тексті такою мірою, аби той різко контрастував з іншими зразками османської прози. Такі просторічні елементи в поєднанні з іншими стилістичними особливостями хроніки радше мали надавати їй особливого експресивного звучання, що робило текст доступнішим, цікавішим та легшим для сприйняття. Тут варто нагадати, що, згідно з

близькосхідною традицією, літописи, власне, читалися вголос у присутності читачів [6; 10]. Отож безперечно тюркізми було легше сприймати на слух для тодішніх османів. Таким чином завдяки описаній ідіостилістичній ознаці текст міг виконувати й іншу свою функцію, або ж задум автора – безпосереднього впливу на інформанта завдяки полегшеному сприйняттю та налаштуванню на симпатію. На цій стилістичній функції хроніки частково акцентує увагу Томас Льюїс у своїй праці «Дослідження Наїми», щоправда, не вдаючись до предметного аналізу мовних рис тексту, чи пошуку засобів такого впливу [10, с. 82].

Власне, Мустафа Наїма як прихильник теорій ібнгалдунізму та партії родини Копрюлю в Османській імперії [6, 154-155] намагався переконати читача в тих чи інших своїх поглядах, або ж у власному баченні описаних у хроніці історичних подій. І тюркізми як один із цілої низки ідіостилістичних ознак тексту слугували йому для цього інструментом, що допомагав наблизити текст до адресата, пробудити в нього симпатію, полегшити концентрацію уваги при слуханні та, врешті – схилити на свій бік.

Водночас арго та вульгаризми не набули в «Історії Наїми» такого частого вжитку, щоб різко протиставити хроніку решті османської прози й назавжди позбавити її читача. Автор тонко балансував на грані тогочасних прозових канонів та мовної норми, передусім маючи за мету – бути почутим. Реалізація такої мети у спосіб «законного обходу жанрових законів» і надала тексту особливого стилістичного забарвлення, зробивши його, напевно, одним із нетипових зразків не лише османської, але й загалом близькосхідної прози.

Джерела та література

1. Бахревский Е. В. Эвлия Челеби и его «Книга путешествия» / Е. В. Бахревский // Челеби Эвлия. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). / Эвлия Челеби. – Симферополь : Доля, 2008. – с.
2. Риффатер М. Критерии стилистического анализа / М. Риффатер // Лингвостилистика. Серия «Новое в зарубежной лингвистике». – М. : Прогресс, 1980. – Т. 9. – С. 69–98.
3. Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури / Г. І. Халимоненко. – Київ, 2010. – 544 с.
4. Coşkun M. Üslup Çalışmaları Üzerine / Menderes Coşkun // Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları. – İstanbul : Turkuaz, 2010. – Vol.V. – P. 72-83.
5. Danişman Zuhuri. Önsöz. Naima Tarihi : 6 Cilt / Mustafa Naima ; [çeviren Zuhuri Danişman] – İstanbul : Z. Danişman Yayınevi, 1969. – S. 7-19.
6. Faroqhi S. Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources / Suraiya Faroqhi. – Cambridge : 2004. – 263 p.
7. Guiraud P. Langage et versification / P. Guiraud. – Paris : Klincksieck, 1953. – 237 p.
8. İpşirli M. Önsöz. / M. İpşirli // Tarih-i Naima : 6 Cilt; [hazırlayan Mehmet İpşirli] – Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007. – C. 1. – S. 3-76.
9. Mütefferika İbrahim. Naima'nın Hal Tercümesi ve Kitabı Hakkında / İbrahim Mütefferika // Naima Tarihi : 6 Cilt ; [çeviren Huzuri Danişman]. – İstanbul : Zuhuri Danişman Yayınevi, 1967. – C. 1. – S. 20-26.
10. Thomas V. Lewis. A Study of Naima / Lewis V. Thomas – New York: New York University Press, 1972. – 163 p.